

УДК 17.023.36: 130.2

Титар О. В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ОБРАЗ ЯК ОСНОВА ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА СУСПІЛЬСТВА: СПОГЛЯДАЛЬНА ОПТИКА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В ОСВІТІ ТА ФІЛОСОФІЇ

Культурні ідентичності є предметом багатьох наукових дискусій у філософських і гуманітарних науках, при цьому актуальною продовжує бути проблема методології такого дослідження. Наша робота пропонує виділення та аналіз основних рис культурних ідентичностей. Розглянуто основні сучасні моделі культурної ідентичності. На прикладі інтерпретацій поняття “образ” проаналізовані риси ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, культурна ідентичність, образ, оптика, освіта.

Cultural identity is a matter of social and scientific discussions in sociological, historical, philosophical, political and others sciences. The problem of methodology in this sphere is actuality permanently. Main features of cultural identity are analyzed in the research. The author examines contemporaries models of cultural identity. Main features of identity were analyzed on the example of image concept.

Key words: identity, cultural identity, image, cultural optics, education.

Культурные идентичности являются предметом многих научных дискуссий в философских и гуманитарных науках, при этом актуальной продолжает быть проблема методологии такого исследования. Наше исследование предлагает выделение и анализ основных черт культурных идентичностей. Рассмотрено современные модели культурной идентичности: На примере понятия «образ» анализируются черты идентификации и идентичности.

Ключевые слова: идентичность, культурная идентичность, образ, культурная оптика, образование.

Актуальність. Актуальним виглядає тема новітніх освітніх технологій у освіті та філософії. Не заперечуючи ролі технічної складової освіти, треба не забувати про найголовнішу її складову – людську та людинотворчу, звідси виникає актуальність даної теми як впровадження освіти на принципах раціональності та гуманного виховання, формування та підтримання ідентичностей особистостей.

Зараз стає зрозумілим, що не тільки людина створює культуру, але й культура виробляє певний тип людей, тобто людина, як розглядав це питання свого часу К. Гірц [4], є певним артефактом власної культури, таким чином і на цьому рівні стає зрозумілим, що старі суб'єктно-об'єктні відносини є застарілими. І суб'єкт, і об'єкт, і артефакт в сучасній культурі сприймаються як взаємодоповнювальні, не можливі одне без одного поняття.

Ступінь наукової розробленості даної теми пов'язаний як з традиційною тематикою досліджень з філософії освіти, так і з тематикою досліджень з психології освіти, візуальними, синергетичними дослідженнями в соціальних науках, когнітивною проблематикою та дослідженнями штучного інтелекту, сучасною естетикою [2], [3], [5].

Не вирішеним залишається питання ролі образу в філософії освіти, формуванні ідентичності, взаємодія традиційної та сучасної “оптики” та образу.

Мета статті – окреслити моделі нового розуміння раціональності, роль зорового мислення в сучасній філософії освіти, взаємозв'язок понять освіти, філософії та особливої споглядальної “оптики”.

Задача дослідження – розглянути споглядальну оптику в освіті та філософії, проаналізувати образ як основу ідентичності.

Наприклад, М. Хайдеггер трактує платонівську пайдею (освіту) як керівництво до зміни всієї людини в її сутності. Платонівська метафора освіти як світла, переходу від апапдесії до пайдеї є ключовою для європейської культури. З цієї точки зору освіта передбачає розгортання деякого про-образу, формування та керівництво певним зразком. Пайдея означає перенесення з світу повсякденного, світу звичайних речей у світ абстрактних предметів, в область існування істини, явлення сущого самого по собі. Тобто, при трактовці Платона, М. Хайдеггер вважає, а ми приєднуємось до цієї думки, що поняття освіта та істина можна розуміти як синонімічні:

освіта – це шлях до істини – “Платон хоче одночасно показати, що сутність пайдеї не в тому, щоб завантажити непідготовану душу голими знаннями, нібито перший-ліпший порожній посуд. Справжня освіта, навпаки, захоплює та змінює саму душу і в цілому, переміщуючи насамперед людину в місце його сутності і привчаючи до неї” [9, с. 350].

Три важливі поняття формуються Платоном – освіта, філософія та гуманізм. Ці три поняття пов’язані з “притчею про печеру” в діалозі “Держава”. М. Хайдеггер звертає увагу, що освіта пов’язана з софією, спочатку це слово позначало загальне орієнтування у чомусь, розуміючи вмільсть. Це не просто володіння знанням, як володіння знанням докса чи епістема. Це заняття певного місця, знайдення опори у постійному, при чому софія-орієнтування у печері кардинально відрізняється від софії-орієнтування поза печерою. Філо-софія, за Платоном, це софія, справжнє бачення та справжнє орієнтування за межами печери, це споглядання та орієнтування на ідеї, приступне тільки філософам. Таким чином Платоном по-новому обґрунтовується поняття філософії, це вірна орієнтація, споглядання буття суцього в ідеях. Для споглядання ідей, тобто отримання знання та причетності до філософії, необхідна освіта, в поняттях Платона “пайдея”. Коли така освіта здійснюється, то людина наближається до самої себе, освіта у Платона виглядає і як піклування про людинність та людяність у людині, отже, закликає до загального гуманізму. Третє важливе поняття обґрунтовується Платоном. Нова людина, філософ, це *animal rationale*, звільнює свої потенційні можливості через освіту, розвиває свої творчі сили та виховує свій розум, людина осмислюється в смислі сутності істини, це одне з перших окреслень гуманістичної сутності людини та освіти [9, с. 359-361]. Тобто, не зважаючи на деякі тоталітарні риси філософії Платона, саме у нього звучить думка про взаємозв’язок філософії та освіти, освіти як споглядання та особливої оптики, приступної філософам.

У добу Просвітництва освіта, гуманізм та раціоналізм позбавляються метафізичності та телеологічності. Стає зрозумілим, що прогрес відбувається, але не є неминучим.

У ХХ столітті відбувається конкретизація поняття гуманності та раціональності. Події світових воєн та функціонування тоталітарних режимів на своєму страхітливому прикладі переконали людство у тому, що будь-яка раціональність повинна співвимірюватись з людиною, гуманністю.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття проголошує не тільки смерть Автора та смерть або зникнення Бога (у М. Хайдеггера “Бог сховався і люди не можуть знайти до нього дорогу”), але й нову переоцінку цінностей, другу вже після переоцінки цінностей нігілізму. Це повернення традиції та час “нової щирості”, повернення особистості і можливості софії як розуміючої вмільості. Це повернення тієї чи іншою мірою засновується на зростанні у сучасній культурі ролі образу. Зникнення реальності в постмодерністських симулякрах, коли знак поступово замінює реальність та нарешті маскує відсутність самої реальності, на нашу думку, поступово переосмислюється та долається. Повернення зорового образу, який співвідноситься з наявною реальністю та традицією, знаменує собою повернення до зорового мислення, можливості вірного споглядання, що з часів Платона є основою філософського знання та можливістю якісної освіти.

Це повернення образу, а значить і можливого вірного зорового мислення. Єдність перцептивного мислення є необхідною, на ньому тією чи іншою мірою засновується наука, мистецтво, релігія. У ХІХ – ХХ столітті відбувається розхитування цієї єдності, але вона залишається і зараз, завдяки їй можливі освітні сучасні практики. Образ, заснований на принципах раціональності та гуманності, є все більш актуальним в сучасній культурі. Тут можна погодитися з точкою зору відомого дослідника та теоретика естетики П. Вірільо: “З ХІХ століття нам всі вуха прогуділи промовами про смерть Бога, про смерть людини, про смерть мистецтва... Справа ж полягала в поступовому розпаді перцептивної віри, заснованої з часів середньовіччя і кінця анімізму на єдності божого творіння, на близькості, співпричетності універсуму і боголюдини в християнстві августинівської традиції, де матеріальний світ любив та споглядав себе в своєму єдиному Бозі. Смерть бога і смерть мистецтва на Заході неподільні, і нульовий ступінь репрезентації тільки виконує пророцтво, промовлене константинопольським патріархом Нікифором тисячу років тому, під час суперечок навколо іконоборства: “Коли ми зруйнуємо образ, зникне не лише Христос, але і весь світ”” [2, с. 37].

Пройшовши нульовий ступінь образності у абстрактному мистецтві та симулякрах масової культури, нульовий ступінь віри в радянському атеїзмі, нульовий ступінь інтерпретації у смерті автора та зникненні авторства, сучасний світ знов повертається до втраченого

цілісного образу реальності. Це стає запорукою відновлення проекту Просвітництва як проекту освіти, розуміючого, вірного знання. Тут можна знайти і давні платонівські риси, і християнські, і риси просвітницьких парадигм Нового часу.

Одночасно, при переході нульового ступеня, утворюється щось принципове нове у розумінні освіти та раціональності.

Один з таких сучасних підходів – посилення значення зорового мислення.

Однією з центральних проблем візуального сприйняття є і зараз залишається проблема того, щоб дізнатись, яким чином мозок переробляє візерунки на сітківці ока (патерни) в уявлення про зовнішні предмети [5, с. 16].

Візуальне сприйняття є активним, сприйняття (перцепція) є своєрідним способом вирішення проблем, воно з'являється в результаті виховання та тренування, пов'язане з пізнавальною активністю людини та освітою. Звідси можна вживати такі поняття як зорове мислення та візуальне сприйняття як синонімічні і не використовувати таке традиційне філософське поняття як апперцепція, оскільки сприйняття завжди є активним процесом, а зорове мислення культурно й освітньо обумовлено.

Сприйняття є певним прототипом мислення, мислення розвивається завдяки формуванню гіпотез про зовнішні об'єкти, спочатку це предмети, потім класи предметів, а потім символ, символічна мова та абстрактна думка. Здатність виробляти гіпотези та концепції й оперувати символами є суто людською рисою, на якій і заснована можливість будь-якої освіти. Наука заснована саме на такому оперуванні символами, а також заснована на принципах раціоналізму та дослідного знання. І науковець, і художник виробляють свої об'єкт-гіпотези про влаштування зовнішнього світу. Сприйняття в цьому контексті – ефективний процес використання збереженої у нас у пам'яті інформації для побудови гіпотез про миттєвий стан зовнішнього світу. Ця миттєвість, швидкість сприйняття та побудови гіпотез в сучасному світі тільки прискорюється. Тому актуальним завдання освіти стає збереження єдності сприйняття та одночасної швидкості оперування тією інформацією, що надходить до сучасної людини через мінливу реальність, засоби масової інформації, освітні мережі, інтернет тощо.

Психологічні експерименти 1960 – 1970 років показують, що той світ, який бачить людина, не співпадає з чуттєвими даними, які сприймає око (термін Дж. Гібсона - “видиме поле”), тобто візуальне сприйняття культурно обумовлене. Експерименти також показали, що процес опредметнення “видимого поля” (створення на його основі світу, що бачиться), регулюється системою значень і дещо нагадують побудову висловлювань у мові. Тобто при утворенні образу світу з'являються зв'язки одночасно мовні та предметні, значить в образі предмета дійсно взаємодіють елементи чуттєвої тканини і значення предметів, крім того, конкретне бачення повинне постійно узгоджуватись з загальними уявленнями про оточуючий світ і образи тіла (так звана окуломоторна праця зокрема), тобто зорові враження узгоджуються з наявною схемою об'єктивного світу і “схемою тіла” [3]. Фактично дослідження 1970 – 1980 років розкривають бачення, візуальне сприйняття як складну пізнавальну перцептивну діяльність. Візуальне сприйняття, особливо сприйняття художнього образу, культурно еволюціонують (в різних концепціях еволюціонізму та неоеволюціонізму) чи просто змінюються від культурної епохи до епохи. Як пише Умберто Еко, “над усією нашою фігуративною діяльністю панують норми”.

На цій основі спочатку виникає естетичне бачення, а потім іде зростання значення візуальних образів та візуальної естетики в культурі ХХ–ХХІ століття. Ускладнення пізнавальної діяльності призводить до ускладнення перцептивного образу та законів візуального сприйняття. І навпаки – зміни та ускладнення перцептивної діяльності призводять до змін у пізнавальній активності та освіті.

Головним для окреслення активної суті перцептивної діяльності залишається поняття «образу».

Як визначає це поняття “Словник європейських філософій” [6], то це слово споріднене з “ідеєю”, “ейдосом”, “ейдолоном”. Найпоширеніше слово на позначення образу, “ейдолоном”, походить від ейдон, аористного інфінітива дієслова “бачити”. Ейдолоном – це те, на що дивляться як на саму річ, хоч воно є лише двійником: наприклад, тіні померлих у Гадесі (Гомер “Одіссея”, XI, 476), двійник Єлени, створений Герою (Еврипід “Єлена”, 33), статуя чи портрет, або, зрештою, те, що відображене у дзеркалі і чого насправді немає. Коротше кажучи, ейдолоном – це візуальний носій ілюзій, на противагу ейдос чи ідея того ж кореня, прекрасній та істинній формі, що потім стане у Платона “ідеєю” (Платон “Кратил”, 389 b 3). Епікур обрав множину

“ейдола” для технічного позначення тонких оболонки атомів, що випускаються поверхнею об’єктів та дозволяють їх бачити, проникаючи в очі (Епікур “До Геродота”, 46, 9) – щось на зразок мандрівних двійників, що залишаються невидимими впродовж всього свого руху та породжують ментальний образ, який дозволяє засвідчити або спростувати те, що бачимо (*ibid.*, 50, 2) [6, с. 435].

Латинські слова, що відповідають поняттю образу і знайшли найбільше поширення у світовій філософії та світовій культурі, – це *simulacrum*, *forma*, *imago*. Також це *figura*, *effigies*, *pictura*, *species* і ряд інших понять.

Треба зазначити, що “*simulacrum*” та “*imago*” позначають матеріальне відбиття, матеріальне наслідування того, що існує, але це не дзеркальне відбиття, не дзеркальне відображення. Пізнання як відбиття образів у ментальному світі, дзеркальне відображення об’єкту у суб’єкті поширюється з XIII століття і фіксується зокрема в “Оптиці” Вітелія: “Образом називають форму, сприйняту у дзеркалі” (“*Imago dicitur forma in speculo comprehensa*”, Vitellonis “*Opticae Thesaurus*”, def. 13, p. 190), [цит. за: 6, с. 439].

Концепції образу як відбиття, виображення були поширені і в Новий час, але властиве їм протисавлення суб’єкту та об’єкту у сприйнятті не було характерне для античності.

Поняття “*simulacrum*” та “*imago*” близькі – це матеріальне наслідування, репродукування, портретування чогось, одночасно вони можуть мати і значення неправдивої симуляції. У XX столітті таке друге тлумачення *simulacrum* було розповсюджено рядом теоретиків, зокрема Ж. Бодрійяром. Ж. Бодрійяр вводить термін “симулякр” – об’єкт, що замінює дійсність (есе “*Precession of simulacra*” (1981)).

Лукрецій у своєму творі “Про природу речей” вживає “*simulacra*” на позначення наслідування, копіювання, відображення ейдолонів (“*De rerum natura*”, IV, 156), це правдиве репродукування [6, с. 437].

Цілісність поняттю образу, що втрачена за часів Середньовіччя та Новочасного періоду, має на меті повернути і І. Кант у своїй філософії.

М. Хайдеггер в статті “Теза Канта про буття” торкається одного з головних визначень “Критики чистого розуму” І. Канта: “Буття явно не є реальний предикат, тобто поняття про щось таке, що могло би входити до поняття тієї чи іншої речі. Воно є просто полагання речі або відомих визначень самих по собі” [8, с. 521].

Говорячи про смисл негативного виразу, М. Хайдеггер доводить, що буття в кантівському розумінні є «нічого з речового, тобто для Канта: нічого з предметного» [9, с. 365], позитивна частина виразу (“чисте полагання”) багатозначна і знайома навіть повсякденній свідомості. Чисте полагання – *position* – це: «1) встановлення, поставлення, полагання як дія; 2) дещо встановлене, *thema*; 3) усталеність, положення, стан” [6, с. 366].

Мова філософії використовує дві характерні назви – *percipere*, *perceptio*, сприймати щось – і *repraesentare*, ставити дещо перед собою, тримати в уявленні... як предмет” [9, с. 366] для позначення такого процесу полагання. Таким чином в суб’єкт-об’єктні відношення включаються (*repraesentare*) суб’єкт-предикатні відношення (*perceptio*), це онтичне використання буття, за визначенням І. Канта, “це річ, що помагається сама по собі і для себе, то таке буття дорівнює існуванню” (“Єдино можливе оснований для доказу існування Бога” (1763), цит. за [9, с. 367]).

Пологання встановлює щось як свій об’єкт, предмет лише тоді, коли функціонує чуттєве споглядання, але афектація нашого чуття багатоманітна і мозаїчна, тому синтезоване полагання здійснюється розсудком, ще вищий ступінь *perceptio* – об’єктивна єдність апперцепції, що узагальнює дані пізнання, вона заздалегідь присутня в уявленні і надає йому єдності. У М. Хайдеггера простежується співвідношення між поняттями буття і осілості, поселення, постійного місця перебування (іспанське “*ser*” – буття), це розуміння осілості як присутності, піклування, уважного сприйняття (*perceptio* – *apperceptio*), можливості синтетичної єдності.

При цьому розсудок розуміється як єдність апперцепції: “синтетична єдність апперцепції є вища точка, з якої треба пов’язувати будь-яке застосування розсудку, навіть усю логіку, а за нею – трансцендентальну філософію; більше того, ця здібність [апперцепція] і є сам розсудок” [8, с. 193].

У передмові до “Критики чистого розуму” І. Кант виступає як захисник метафізики як від догматиків, так і від скептиків, оскільки “через внутрішні війни панування метафізики поступово виродилося у повну анархію і скептики – своєрідні кочовики, що нехтують будь-яким постійним обробленням ґрунту, - час від часу руйнували громадянську єдність” [7, с. 7].

Виробляючи свою трансцендентальну філософію, ретельно переглядаючи метафізику, І. Кант намагається подолати емпірицизм Юма і раціоналізм Декарта, знайти ті підґрунтя, основи, на яких будуються природничі науки та етика, що знання, засноване на досвіді може бути достовірними, довести, що існує також принципова єдність світу і можливість його пізнання. Можна сказати, що у І. Канта в цьому намічується модерний проект зберігання стійкої ідентичності, що є альтернативним стосовно сучасного уявлення ідентичності як уникнення фіксації і збереження свободи вибору.

Розглядаючи сучасне життя як трансформований християнський і модерний задум паломництва, З. Бауман наводить як визначальні для цієї моделі слова Св. Августина – «християне мандрують як паломники у часі, що шукають Царства вічності» [1, с. 280], пустеля – архетип і «заповідник первостворюваності», протестанти, до яких духовно належав і І. Кант, стають «подорожними всередині світу (inner-worldly pilgrims)... У новому пост-реформаційному місті пустеля починається по тій бік двері» [1, с. 282]. Але, на відміну від інших прибічників протестантизму, І. Кант намагається своїми «Критиками» подолати цю виникаючу «безособистність, холод і порожнечу..., безсмысленість» [1, с. 282], тобто надати єдність перцепції, єдність образу.

Висновки, результати дослідження:

1. В сучасній філософії освіти зростає роль зорового мислення. Це може мати як негативні наслідки – до філософської “дислексії” та заміни реальних об’єктів віртуальними, так і позитивні – повернення до образних, довербальних практик, поєднання ілюстративного, інтерактивного образу та усталеної мовної традиції певних культур.

2. Здібність ясно та чітко бачити не раз переосмлювалась філософією, в античності це здібність бачити навколишній світ безпосередньо та споглядати інтелігібельний світ ідей, виображувати – копіювати в образах світ, у час Середньовіччя – це тренування внутрішнього духовного погляду, у Новий час – використання спеціальної механіки зору та оптичних приладів, надання єдності образу як основи буття у І. Канта, у ХХ столітті – розповсюдження “машин зору” (Поль Вірільо). Філософія метафорично часто сприймалась як здатність вірно орієнтуватись, бачити глибше, ніж повсякденне бачення, чому мала завданням також навчати освіта. Взаємозв’язок понять філософії та освіти не тільки зберігається на теперішній момент, але є, на нашу думку, одним з провідних факторів розвитку технологій освіти та виховання гуманної людини та громадянина.

3. Поняття раціональності з’являється та закріплюється в класичний період античності, потім розвивається в європейській метафізиці, метафізиці модерну. Здається остаточно критикується після завершення метафізики як системи постмодерною та постнекласичною філософією. Але, як показує досвід, раціональність є підвалиною європейської цивілізації, і критичний настрій та критичне мислення – одним з її породжень. Пройшовши стадію самозаперечення, раціональність знову повертається до сучасної культури. Нові моделі розуміння раціональності – метафізична, постметафізична, традиційна, постмодерна, неопросвітительська. Остання наполягає на тому, що модерн та постмодерн є двома сторонами одного явища, певним породженням проекту Просвітництва, проекту, який започатковується ще Платоном, але який і до сього часу не є завершеним. Доповнювальною до цієї моделі є небарокова (О. Калабрезе) модель, яка розглядає постмодерну естетику та філософію як повернення бароко на новій стадії розвитку суспільства. В цій моделі сама раціональність засновується на ірраціональних началах, а освіта розглядається як індивідуальне, а не суспільне самовдосконалення.

Новизна дослідження. Так чи інакше можна з впевненістю наполягати на тому, що сучасна ситуація у філософії на перший план висуває завдання продовження та удосконалення освіти з точки зору нового розуміння складності сучасної культури, її анонімності та деперсоналізації, які зокрема виявляється у так званих “машинах зору”. Обґрунтування нової раціональності та нових моделей освіти є плідною як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Споглядальна оптика у ствердженні ідентичності створює цілісність сприйняття себе та свого образу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна ідентичність [Текст]: Хрестоматія / Колект. автор, упоряд. Т. С. Воропай. – Х.: Крок, 2002. – 315 с.
2. Вирилио П. Машина зрення [Текст] Пер. с фр. / П. Вирилио. – СПб.: Наука, 2004. – 140 с.

3. Восприятие и деятельность [Текст]. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 319 с.
4. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе [Текст]: перекл. з англ. / К. Гірц, Н. Комарова. – К.: Дух і літера, 2001. – 542 с.
5. Грегори Р. Л. Разумный глаз [Текст]: пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 209 с.
6. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей [Текст] / За ред. Барбари Кассен. – Том перший. – К.: Дух і літера, 2009. – 576 с.
7. Кант І. Критика чистого розуму: [Текст] пер. с нем. / І. Кант / Серія “Філософское наследие”. Пер. Н. Лосский. – М.: Мысль, 1994. – 592 с.
8. Кант І. Сочинения в 6 т. [Текст]: пер. с нем. / І. Кант, В. Ф. Асмус и др. / Серія “Філософское наследие”. – Т. 3. – М.: Мысль, 1964. – 544 с.
9. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления [Текст]: пер. с нем. / М. Хайдеггер / Серія “Мыслители XX века”. – М.: Республика, 1993. – 447 с.